

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС №4

2010

Зареєстровано Державним комітетом телебачення і радіомовлення України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія KB № 15252-3824P
від 22.06.2009 р.

Виходить з 1997 р. До 2006 р. - "Вісник Одеського інституту внутрішніх справ". Щоквартальник

Засновник:

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Волощук А. М., кандидат юридичних наук

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Берlach А. І., доктор юридичних наук

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Домброван Н. В.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Бахін В. П., доктор юридичних наук

Берназ В. Д., доктор юридичних наук

Гонтар О. В., доктор історичних наук

Долженков О. Ф., доктор юридичних наук

Конопльов В. В., доктор юридичних наук

Меркулова В. О., доктор юридичних наук

Саакян М. Б., доктор юридичних наук

Ярмакі Х. П., доктор юридичних наук

Ярмиш О. Н., доктор юридичних наук

Друкується за рішенням
Вченої ради
Одеського державного університету
внутрішніх справ
Протокол № 16 від 15.11.2010 р.

*Журнал входить до переліку наукових фахових
видань, в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата юридичних наук.
Затверджено постановою президії ВАК України
від 08.07.2009 № 1-05/3.*

Друковані матеріали виражають позицію авторів,
яка не завжди поділяється редакційною колегією.
Відповідальність за зміст статті, достовірність
фактів, статистичних даних, точність викладеного
матеріалу покладається на авторів або осіб, які
його подали.

Повне або часткове передрукування матеріалів,
виданих у журналі "Південноукраїнський
правничий часопис", допускається лише з
письмового дозволу редакції. При передрукуванні
матеріалів посилання на "Південноукраїнський
правничий часопис" обов'язкове.

Вимоги до авторських оригіналів статей

1. До друку приймаються неопубліковані раніше роботи, написані українською мовою, обсягом до 1 авт. арк.

2. Будова статті

УДК (універсальний десятиковий класифікатор)

Анотація (до 100 слів).

Ключові слова (3-10 слів).

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Формулювання мети статті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі.

Література.

Підпис автора і дата.

3. Технічні вимоги до оформлення статей

Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін - 20 мм. Шрифт - Times New Roman 14 з інтервалом 1,5. Посилання на літературу бажано зазначати безпосередньо в тексті у квадратних дужках порядковим номером використаного джерела та через кому конкретної сторінки.

4. Паперовий варіант, електронний варіант, завірена рецензія спеціаліста (кандидата або доктора наук відповідного профілю), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, телефони з кодом міста, науковий ступінь, вчене звання, посада, установа).

Здано до виробництва 15.11.2010.

Підписано до друку 25.12.2010.

Формат 70x108 1/16. Папір офсетний. Гарнітура "Trebuchet MS". Ум. друк. арк. 17,3.

Тираж 300 прим. Зам. № 23/10.

Видавнича організація Одеський державний університет внутрішніх справ.

Свідоцтво ДК №3507 від 25.06.2009 р.

Адреса редакції

Україна, 65014, м.Одеса, вул. Успенська, 1

тел. (094) 954-78-84

E-mail: ndrsv1@gmail.com

НАГЛЯД ЗА ПРОВАДЖЕННЯМ ПОПЕРЕДНЬОГО СЛІДСТВА В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Бурдін М. Ю.

У сучасній юридичній теорії та практиці залишається актуальною проблема визначення ролі та компетенції органів нагляду за дотриманням законності на стадії досудового слідства. Зокрема, викликає необхідність обговорення питання забезпечення, з одного боку, процесуальної самостійності слідчого, а з іншого боку, контролю за дотриманням слідчим законності при провадженні слідства. При обговоренні цієї проблеми є доцільним звернення до вітчизняного історичного досвіду, зокрема, розглянувши процес трансформації системи органів нагляду за провадженням попереднього слідства в українських губерніях у другій половині ХІХ ст., що буде вчасним і корисним, як з точки зору історико-правової науки, так і практики функціонування органів досудового слідства.

Проблемі визначення ролі органів нагляду на стадії досудового слідства приділяли увагу вчені-юристи на різних етапах розвитку вітчизняної науки. Серед дореволюційних дослідників ця тема опрацьовувалася у роботах М.В. Муравйова, А.О. Соколова, І.Я. Фойницького, В.К. Случевського, А.Ф. Коні. У радянський період досліджувалося Б.В. Віленським, В.Ф. Горським, В.А. Стремівським. У сучасній науковій літературі проблема розглядалася як істориками права: О.Г. Мамонтовим, О.Н. Ярмишем, Ю.А. Холодом, так і фахівцями у сфері кримінального процесу: В.С. Зеленецьким, Ю.М. Грошевим, Г.К. Кожевніковим та ін.

Разом із тим питання про нагляд за досудовим слідством у другій половині ХІХ ст. у фаховій літературі розглядалося фрагментарно.

Метою статті є визначення організаційно-правових засад діяльності органів нагляду за досудовим слідством у другій половині ХІХ ст., надання рекомендацій щодо забезпечення процесуальної незалежності слідчих. Наукову новизну статті складає авторський погляд на проблему функціонування органів нагляду за попереднім провадженням слідства в Україні у другій половині ХІХ ст.

Судові статuti 1864 р. закріпили за судовими слідчими, які входили до складу окружних судів, право суддівської незмінності [1; 2]. Але прерогативи суддівської влади потребували посиленої охорони суддівського звання від неправильних, незаконних або злочинних дій шляхом утворення особливої системи нагляду за судовими установами та особливого порядку притягнення до відповідальності осіб судового відомства. Вважалося, що цей нагляд забезпечить необхідну для судової справи судову дисципліну [3, 153].

Сутність нагляду за судовими установами полягала у спостереженні за суворим дотриманням законів підпорядкованими особами, відновленні порушеного порядку та притягненні винних до відповідальності. Функції наглядового органу по відновленню порушеного порядку відмежовувалися від функцій вищих судових інстанцій, на чий розгляд потрапляла постанова у порядку судового оскарження. Правлячий Сенат роз'яснював судовим установам, що шляхом нагляду повинні виправлятися лише порушення чітко визначених приписів закону, що не викликали сумнівів.

В.К. Случевський розрізняв чотири види нагляду в

судовому відомстві: 1) нагляд вищих судових місць за нижчими; 2) внутрішній нагляд голови судової установи; 3) додатковий нагляд прокуратури; 4) нагляд міністра юстиції [3, 153].

Органом загального нагляду за всіма судовими установами був міністр юстиції, який одночасно був генерал-прокурором імперії. Нагляд міністра юстиції здійснювався в наступних формах: він мав право вимагати від усіх чинів судового відомства надання відомостей і пояснень, як письмових, так і особистих; мав право давати вказівки головам судових установ у разі викриття порушень і карати винних; особисто або через свого заступника проводити ревізії судових установ; міністру надавалася статистична інформація про кількість засуджених і провадження справ у всіх судових установах [3, 159].

Нагляд вищих судових місць за нижчими полягав в тому, що, в разі виявлення судовою установою порушень, скоєних підвідомчою посадовою особою: а) надавались пояснення посадовій особі щодо скоєних порушень; б) відмінялись протизаконні постанови й розпорядження (в межах компетенції); в) приймалися заходи щодо відновлення порушеного порядку та, якщо було необхідно, розпочинались дисциплінарні провадження щодо винної особи [4].

Судовий нагляд за проведенням попереднього слідства визнавався необхідним для "огороження правильності попереднього розгляду та тих різноманітних інтересів, що виявляються причетними до справи" [5, 393]. Він здійснювався або у порядку розгляду скарг, або у вигляді ревізії (перевірки).

За І.Я. Фойницьким, основним ("нормальним") органом судового нагляду за попереднім слідством був окружний суд. У негласних судових засіданнях окружний суд колегіально розглядав скарги на дії слідчого й укладання прокурорів про зупинення або призупинення слідства. Ухвали окружного суду в порядку нагляду за попереднім слідством можна було оскаржити лише в судовій палаті. Про найважливіші слідчі дії (порушення кримінальної справи, обрання запобіжного заходу тощо) судовий слідчий обов'язково повідомляв суд, що давав справі "законний напрям" [5, 394]. Після закінчення попереднього слідства органом нагляду ставала судова палата.

Ревізійний порядок нагляду за попереднім слідством вважався виключним, на практиці застосовувався періодично або раптово. Окружний суд мав право проводити ревізію діловодства судових слідчих та вимагати від них термінових пояснень. У разі встановлення факту, що особисті відносини слідчого з обвинуваченим заважають безпристрасному дослідженню справи, суд мав право винести постанову про передачу провадження іншому судовому слідчому [3, 156]. Для відрадження члена окружного суду з метою проведення ревізії, суд видавав відповідну постанову, у якій повинен був докладно зазначити обставини й міркування, що викликали необхідність призначення ревізії. Циркулярами міністерства юстиції рекомендувалося, за можливістю, доручати проведення ревізій особам, які виїжджали на місця, для виконання службових чи інших

© М.Ю. Бурдін, 2010

доручень, з чого можливо зробити висновки, що міністерство юстиції не надавало проведенню ревізій особливого значення [6, 215].

Після прийняття Закону "Про порядок видання загального наказу судовим установам та про дисциплінарну відповідальність осіб судового відомства" від 20 травня 1885 р. має значення *внутрішній нагляд голови судової установи*. Указаний закон зазначав, що в кожній судовій установі "ближчий нагляд за швидким і правильним рухом справ, точним виконанням посадовими особами своїх обов'язків належать першоприсутньому або голові, який бачить будь-які упущення, або запобігає ним власними розпорядженнями, або ж приймає заходи щодо притягнення винних до відповідальності у порядку дисциплінарного провадження" [4]. Суттєвою особливістю цього нагляду було те, що рішення приймалося головою судової установи одноосібно, а не колегіально, що повинно забезпечити "скорий і правильний рух справ". Широке повноваження надавалися старшому голові судової палати, який, отримавши відомості про порушення, мав право повідомляти про це голові окружного суду, давати безпосередньо винним особам "нагадування" і вказівки, виносити виявлені неправомірні дії на обговорення судовою палатою. Мотивом для розширення повноважень, у сфері провадження нагляду старшого голови судової палати, викликано намаганням законодавця "децентралізувати вищий нагляд в особі міністра юстиції та Сенату, які, виявилися, не в змозі подолати велику кількість порушень, незначних за своїм характером, що належали до їх компетенції. З іншого боку, на голів окружних судів цей нагляд не було покладено, оскільки вони самі час від часу були учасниками таких дій та розпоряджень, що складали предмет нагляду" [3, 157].

Крім нагляду за судовими установами, прокуратура, як представник обвинувачення, має право втручатися безпосередньо в процес слідства. Відомий російський вчений-юрист І.Я. Фойницький, посилаючись на ст. 278 Статуту кримінального судочинства, яка визначала, що "прокурори та їх заступники попереднього слідства самі не проводять, але надають про це пропозиції судовим слідчим та постійно спостерігають за провадженням цих дій" [2], відносив прокуратуру до "органу спостереження" [5, 391], що "здійснює своє право нагляду через судові установи" [7, 248].

Основні положення, якими керувалися особи прокурорського нагляду при "спостереженні" за ходом слідства, були викладені в особливих інструкціях, які містили норми Статуту кримінального судочинства з відповідними поясненнями. Прикладом може слугувати "Інструкція чинам прокурорського нагляду округу Санкт-Петербурзької судової палати" 1884 р. (за її зразком приймалися інструкції в інших судових округах), за якою "право спостереження" за провадженням попереднього слідства, в інтересах "всебічного роз'яснення обставин справи", ставило за обов'язок чиновникам прокуратури наступне [8, 22]:

"1) Особисто бути присутніми при проведенні слідчих дій за найбільш важливими справами". На практиці особи прокурорського нагляду були присутніми при провадженні слідчих дій не часто. Це пояснювалося, з одного боку, незначною кількістю заступників ("товаришів") прокурора порівняно з великою кількістю кримінальних прав, а з іншого, - великими відстанями й необхідністю проведення слідства на місці скоєння зло-

чину [5, 392].

"2) *Періодично перевіряти реєстр порушених справ та справ, що перебували у слідчому провадженні з метою переконатися у своєчасному, правильному та успішному дослідженні злочинів*". Хоча автори Судових статутів не встановлювали чітких термінів досудового розслідування справи: ("попереднє слідство повинно проводитися з найбільшою швидкістю"), при спостереженні прокуратурою за проведенням попереднього слідства велика увага зверталася на терміни розслідування справ [2]. Про справи, попереднє провадження за якими йшло більше року, заступники прокурорів повинні були негайно доповідати прокурорам окружних судів, які, в свою чергу, виходили з відповідним поданням до прокурора судової палати [8, 23]. Так, у 1877 році, із загальної кількості справ, що перебували у провадженні судових слідчих Харківської судової палати, більше року йшло слідство у 6 % справ [10, 263].

"3) *Надавати судовим слідчим пропозиції, бажано письмові, щодо проведення слідства*". Прокурор мав право надавати слідчому пропозиції (вказівки) трьох видів: про початок попереднього слідства; про окремі слідчі дії та заходи; про доповнення слідства. Вказівки щодо порушення попереднього слідства були обов'язковими для виконання слідчим, але якщо він не вбачав для цього законних підстав, то міг вносити відповідне подання на розсуд окружного суду. Усі законні вимоги прокурора щодо окремих слідчих дій (наприклад, про допит особи в якості свідка) або щодо вжиття окремих заходів (наприклад, затримання обвинуваченого) повинні були виконуватися слідчим в обов'язковому порядку (думка слідчого щодо доцільності цих заходів не враховувалася). Багато суперечок на практиці та в теорії викликало положення про обов'язковість виконання слідчим пропозицій осіб прокурорського нагляду про доповнення попереднього слідства, оскільки, за свідченнями сучасників, біля третини справ поверталися для доповнення відомостями, що не мали істотного значення [9, 295]. Особам прокурорського нагляду приписувалося "в жодному випадку не повертати матеріали попереднього слідства на дослідження без достатніх для цього підстав, та, взагалі, за можливістю, уникати цього" [8, 22]. При проведенні слідчих дій за вимогою прокурора, судовий слідчий робив про це відмітку в протоколі [5, 392].

"4) *Додавати всіх зусиль для найбільш скорішого розгляду "арештантських" справ*". М.В. Муравйов пропонував, зокрема, для прискорення ходу слідства, доповнити законодавство наступним положенням: при провадженні "арештантських" справ більше місяця (для інших кримінальних справ - три місяці відповідно), слідчий повинен щомісяця надавати окружному суду подання із зазначенням причин, через які слідство не закінчено. Подання підлягає розгляду в розпорядчому засіданні суду з винесенням відповідної ухвали [10, 392].

"5) *Суворо спостерігати за дотриманням законності при обранні слідчим запобіжного заходу*". Якщо особою прокурорського нагляду було запропоновано більш м'який запобіжний захід, ніж обрав слідчий, то ця вказівка була обов'язковою для виконання. У протилежному випадку, якщо прокурор наполягав на більш суворому запобіжному заході, слідчий міг відмовитися від виконання цієї вимоги та звернутися з відповідним поданням до окружного суду [2].

"6) *Спостерігати за надходженням від слідчих ві-*

домостей: про порушення кримінальних справ, про обрання запобіжного заходу у вигляді утримання під вартою або про звільнення з-під варти обвинуваченого, про передачу справи за підсудністю". До завдань прокуратури належить облік просування кримінальних справ. При порушенні кримінальної справи, слідчий повинен відправити (не пізніше трьох діб) відповідне повідомлення до департаменту міністерства юстиції та прокурору окружного суду. Особам прокурорського нагляду доручалося слідкувати за своєчасним відправленням повідомлень задля уникнення розбіжностей між відомостями статистичного відділення та прокурорськими звітами [6, 174]. За судовими статутами 1864 р. обрання запобіжного заходу було виключною компетенцією судового слідчого, який при обранні запобіжного заходу у вигляді утримання під вартою був зобов'язаний негайно повідомляти про це прокурору [2; 9, 307]. При передачі справи від судового слідчого за підсудністю до іншої судової установи, прокурору надсилалася копія постанови, у якій докладно зазначалися підстави передачі справи. Циркулярами міністерства юстиції особам прокурорського нагляду приписувалося суворо спостерігати за правильністю передачі справи від судового слідчого до інших установ та, у разі незгоди з постановою слідчого, неодмінно виносити протест (при передачі справи мировому судді) або повідомляти установі про непідсудність їй даної справи (у разі передачі справи до волосного суду) [6, 155].

"7) Мати у будь-який час повну інформацію про зміст та стан справ, що велися судовими слідчими під їх наглядом". Для забезпечення можливості ознайомлення прокуратури з матеріалами попереднього слідства, закон зобов'язував судового слідчого доводити до відома прокурора відомості про найважливіші слідчі дії, до яких відносилися: порушення та закінчення слідства по кримінальній справі, обрання запобіжного заходу тощо. Після закінчення слідства справа передавалася дільничному товаришу (заступнику) прокурора, який ознайомлювався з матеріалами попереднього слідства.

Формально обмежена компетенція чиновників прокуратури, фактично була значно ширшою після запровадження практики призначення на посади судових слідчих осіб, що тимчасово виконували обов'язки судового слідчого. Ці особи не користувалися правами та перевагами членів окружних судів і, насамперед, на них не розповсюджувався принцип незмінності. Їхня кар'єра перебувала у повній залежності від осіб прокурорського нагляду. Зокрема, відповідно до циркулярних указів міністра юстиції, прокурори зобов'язувалися наглядати не тільки за веденням виконуваними обов'язки судового слідчого окремих справ, але й взагалі за їх службовою діяльністю [6, 94] (цей нагляд за останніми фактично перетворився на їх щомісячну ревізію [10, 393]). Якщо врахувати, що станом на 1898 р. з 1487 посад судових слідчих по всій імперії 1333 були заміщені особами виконуваними обов'язки судового слідчого, можна стверджувати, що провадження попереднього слідства повністю залежало від прокурорських чиновників. Природно, що за таких умов, неупередженість осіб, які проводили слідство, викликало певні сумніви [11, 35].

Розглянувши систему органів, які здійснювали нагляд за проведенням попереднього слідства судовими слідчими в українських губерніях у другій половині

XIX ст., можна помітити тенденцію до значного розширення компетенції цих органів з прийняття Судових статутів. Особливо це виявилось під час проведення контрореформ 80-90-х років XIX ст. Спостерігалася певна деформація функцій наглядових органів, які фактично набували прав керівництва ходом розслідування. Отже, достатньо вдала система нагляду за дотриманням законності особами судового відомства, що була введена Судовими статутами 1864 р., зазнала суттєвої трансформації, а її переваги були зведені нанівець.

Сучасному законодавцю слід враховувати історичний досвід нашої країни при визначенні компетенції та кола повноважень органів, що здійснюють нагляд на стадії досудового слідства. Зокрема, пропонується обмежити безпосередній вплив осіб прокурорського нагляду за проведенням слідства, надавши ширші повноваження начальникам слідчих відділів і опосередковувати, у певних випадках, взаємовідносини слідчого та прокурора через посередництво начальника слідства.

Література

1. Учреждение судебных установлений // Полное собрание законов Российской империи. - СПб, 1867. - 1864. - Собр. 2, Т. XXXIX, отд. 2. - № 41475.
2. Устав уголовного судопроизводства // Полное собрание законов Российской империи. - СПб, 1867. - 1864. - Собр. 2, Т. XXXIX, отд. 2. - № 41476.
3. Случевский В.К. Учебник русского уголовного процесса. - СПб., 1913. - 680 с.
4. О порядке издания общего наказа судебным установлениям и о дисциплинарной ответственности лиц судебного ведомства // Полное собрание законов Российской империи. - СПб. 1887. - 1885. - Собр. 3, Т. V. - № 2959.
5. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2-х т. - СПб.: Альфа, 1996. - Т. 2. - 607 с.
6. Влахче Д.И. Алфавитный указатель вопросов, разъясненных циркулярными указами Правительствующего сената (1868-1885 г.) и циркулярами Министерства юстиции (1865-1885 г.). - Кишинев, 1886. - 354 с.
7. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2-х т. - СПб.: Альфа, 1996. - Т. 1. - 552 с.
8. Муравьев Н.В. Инструкция чинам прокурорского надзора округа Санкт-Петербургской судебной палаты. - СПб., 1884. - 49 с.
9. Российское законодательство X-XX веков: В 9-ти т. - М.: Юрид. лит., 1991. - Т. 8: Судебная реформа. - 1991. - 496 с.
10. Материалы для пересмотра законоположений о порядке производства предварительных следствий: В 3-х ч. - СПб., 1882. - Ч. 2. Отзывы и замечания лиц судебного ведомства. - 430 с.
11. Мамонтов А.Г. Следственная реформа 1860 года в России: опыт системного исследования // Российский следователь. - 2007. - № 8. - С. 33-35.
12. Елистратов А.И. О жизнеспособности институтов предварительного производства в уголовном процессе смешанного типа. - Казань, 1900. - 20 с.

Бурдін М.Ю.

викладач кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету

внутрішніх справ
Надійшла до редакції 14.10.2010